

Економічний розвиток Лівобережної України XVI — першої половини XVII ст.

Історико-географічний регіон Лівобережжя розташований, як випливає з назви, на лівому березі Дніпра. За сучасним адміністративно-територіальним поділом до нього входять Полтавська, Чернігівська області України, а також частина території Брянської області Росії: регіон Мглина, Стародуба, Почапа. З півночі на Поліссі він межує з білоруською та російською етнічними територіями, зі сходу — з історико-географічним регіоном Слобожанщини, на півдні — з Запорожжям або, як її стали називати наприкінці XVIII ст., Новоросією.

По Лівобережжю, крім Дніпра, протікають його притоки — річки Десна, Сула, Псел, Орель.¹ Усі вони, як і інші, дрібніші (усього понад 400) річки, течуть у південно-західному напрямку² і належать до басейну Дніпра.

В основному територія Лівобережжя являє собою невисоку рівнину. На сході вона піднімається на 225—300 м над рівнем моря і потроху знижується до Дніпра. Найвища частина Лівобережжя розрізана глибокими ярами та балками. Піщана дніпровська рівнина займає значну частину Лівобережжя. Всю Чернігівщину перетинає сплавна р. Десна, в яку з правого берега вливаються Снов і Судость, а з лівого — Сейм. На Полтавщині протікають ліві притоки Дніпра — Сула, Удай, Псел, Хорол, Ворскла та Дрель. Ці річки через особливості своєї течії для сплаву непридатні.³

Судноплавними ріками зараз є лише Дніпро та Десна, проте у XVI — першій половині XVII ст. таких рік було значно більше: Псел, Трубіж, Сула, навіть р. Видра, на якій у XVII ст. була митниця на шляху з Московської держави до Києва через Любеч.⁴ Обміління річок почалося вже з другої половини XVII ст., коли ліси стали активно вирубувати і сплавлити на

південь, у степові райони, використовувати на селітряних, шкіряних, скляних та залізрудних промислах на місці. Частково процес обміління річок було затримано розвитком рибальства та млинарського промислу, але він був усе ж таки значним, і кількість лісів Лівобережжя різко скоротилася вже перед XVIII ст. Це стає добре видно при порівнянні історичних карт, де зображено лісні масиви XVII та XVIII ст., наприклад, відомої карти Боплана, з картами і топографічними описами кінця XVIII ст.⁵

Уся територія Лівобережжя поділяється на дві зони — лісову та лісостепову. Кордон степу з лісостепом збігається з кордонами самої історичної області Лівобережжя, а кордон лісової зони в XVI—XVII ст. проходив вище Переяслава через Ніжин, Конотоп, північніше Путивля на Курськ.⁶ Ліси півночі Лівобережжя склалися з дуба, ясеня, клена, сосни, береста. В садах росли яблуні, груші, вишні. У монастирських володіннях вирощувався виноград.⁷

Землі, проте, плодючіші на більш сухій Полтавщині, більша частина ґрунтів якої — чорнозем, а от у долинах рік він гірший — супіщаний і суглинки, в низинах — сірі суглинки. На Чернігівщині чорнозем займає тільки південні околиці і не доходить до Десни.⁸ Центральну частину Чернігівщини займають сірі лісні ґрунти, а Наддесення й усе чернігівське Полісся — бідний супіщаний ґрунт.⁹

У цілому благодатний для розвитку продуктивних сил регіон Лівобережжя був особливо багатим для рівня XVI—XVII ст. Багаті на дичину ліси давали можливість займатися мисливством, зокрема такими важливими видами промислів як бобровництво і бортництво. Багаті на рибу ріки дозволяли розвиватися різним видам рибальства, водні артерії допомагали цьому багато-

страждальному регіонові швидко одержувати необхідні товари з інших регіонів України та з північних регіонів Московської держави для відновлення господарства. Наявність значних покладів селітри дозволяла не тільки виробляти порох для захисту земель від татарських набігів, а й на продаж; значні поклади болотної руди дозволяли розвивати виплавку і обробку заліза; піщаний ґрунт хоча і не дуже плідючий, але дозволяв виробляти скло. Таким чином, природні умови Лівобережжя цілком сприяли його освоєнню людиною і розвитку продуктивних сил ще в давнину. Проте політичні умови призвели до зовсім іншого, значно трагічнішого розвитку подій.

Історичні долі півночі та півдня Лівобережжя склалися по-різному. Північ Лівобережжя, Чернігівщина, в добу Київської Русі складала територію Чернігово-Сіверського князівства, що суперничало з Київським. Після монголо-татарської навали, що значною мірою підірвала продуктивні сили, життя тут відновилося. Вже у другій половині XIV ст. через Чернігів проходив важливий торговельний шлях (як сухопутний, так і річковий) Десною і Дніпром через Київ у країни Західної Європи та Сходу — через центральні регіони України, Галичину. На початку XVI ст. в Чернігові був склад галицької солі.¹⁰ Територія Чернігівщини являла собою регіон суперництва між Великим князівством Литовським і Московським князівством, а з 1569 р., після Люблинської унії, за якою землі України увійшли до складу т. зв. Корони, тобто Королівства Польського, складової Польсько-Литовської Речі Посполитої, — ареною суперечок між нею та Московською державою.

Процес відновлення і дальшого розвитку продуктивних сил, що розпочався вже у XIV ст. і досяг значних успіхів у XV ст., був для півдня Чернігівщини перерваний спустошливим походом Менглі-Гірея. І Литва, і Польща, й Московська держава прагнули убезпечити свої кордони від татарських набігів, тому всі вони сприяли укріпленню міст, будівництву замків і різними шляхами притягували сюди населення. І московських, і литовських князів жалували значними земельними наділами, а вони, в свою чергу, прагнули закріпити населення наданням значних привілеїв-свобод. Тому рівень феодалної залежності тут був значно нижчим, ніж у центральних регіонах як Московської держави, так і Речі Посполитої, що, звичайно, сприяло піднесенню продуктивних сил.

На початку періоду, що вивчається, в 1501—1503 рр., відбулася війна між Великим князівством Литовським і Московською державою, в результаті чого було закріплено право Москви

на Чернігів. Південний кордон володінь Чернігівщини йшов від Остра на схід річкою Смолинка до її витоку, звідти до Ніжина, охоплював городища Мглин, Носівку і Дівичю.¹¹ Регіон Стародуба було в 1569 р.¹² включено до складу Смоленського воєводства, і він залишився, на відміну од південніших земель Лівобережжя, в складі Великого князівства Литовського, а не Корони.

Вже в першій половині XVI ст. активно укріплюється Стародуб, Почеп, Мглин, Радогощ, Городня, Чернігів, Новгород-Сіверський.¹³ Землі на цій території надаються з обов'язковою умовою піклуватися про охорону кордонів держави.¹⁴ В середині XVI ст. будуються сторожі по притоках Сейма, від Сейма до Сули, Псла і Ворскли, по притоках Ворскли. Важливим фактором освоєння цих земель у XVI ст. була монастирська колонізація. Землі, пожалувані монастирям, їхніх підданих селян було звільнено від виплати усіх податків і мит, і навіть від постою “ратних людей”.¹⁵ Монастирям жалували справді величезні території. Так, у грамоті Івана Грозного Новгород-Сіверському Спаському монастиреві, пожалуваній у 1552 р., йому віддається с. Афанасіївське на р. Десні, села Новоселки та Зерново на р. Бобрику і “починки” з 31 озером, у Путивльському повіті — селища Тухва на р. Релі, починки над Старим Озером, починок Коренський з 16 озерами та 24 уходами. Звільнення поселенців від усіх державних мит і податків, звичайно, віддавало їх цілком до рук монастирських “владик”. Проте й вони надавали певні свободи з метою залучення населення та освоєння пожалуваних їм територій.

Важкий для Московської держави період “смути” і війна з Річчю Посполитою та Швецією закінчилися Деулинським перемир'ям 1618 р., потім Поляновським мирним договором 1632 р., розмежуванням 1640 р., за якими значну частину Чернігово-Сіверщини захопила Річ Посполита, і ця територія увійшла до складу Корони. Спочатку на цих землях було відновлено Сіверське князівство і Чернігівську землю, а потім, у 1635 р.¹⁶, було засновано Чернігівське воєводство, що складалося з двох повітів: Чернігівського і Новгород-Сіверського. До цього воєводства було долучено землі по лівому берегу Дніпра до впадіння Остра. Кордоном між повітами стала р. Снов.¹⁷ Землі південніше Остра було віднесено до Київського воєводства. Землі на півночі навколо Стародуба було як Стародубський повіт приєднано до Смоленського воєводства.¹⁸

Додатковим фактором соціального розвитку цих земель було ще й те, що розвиток кріпацтва в Московській державі, а особливо на

її околицях, припізнаювався порівняно з Річчю Посполитою. Остаточо в Росії його було встановлено лише за Соборним уложенням 1648 року, в той час як у Речі Посполитій — за Третім Литовським статутом 1588 року. Тому Чернігово-Сіверські землі, які захопила Річчю Посполита, не просто потрапили до складу іншої держави. Вони потрапили вже до складу не толерантного в питаннях мови та релігії Великого князівства Литовського, а католицького Королівства Польського; до кріпосницької держави, де повним ходом формуються магнатські латифундії, зростає феодальний гніт. Хоча цей процес щодо міст був дещо послаблений наданням найбільшим з них — Чернігову, Стародубу, Ніжину — магдебурзького права, проте цей різкий перехід, а також низка дискримінаційних заходів 30-х років щодо всього українського населення включно з представниками феодалів сприяв формуванню соціально-економічних передумов Визвольної війни 1648—1654 років, активній участі в ній населення Чернігівщини.

Доля Південного Лівобережжя, на південь від Остра і аж до Мішуриноного Рогу, усїєї території на схід від Дніпра до кордонів майбутньої Слобожанщини, склалася по-іншому і значно трагічніше. Всю цю територію наприкінці XV ст. спустошили орди Менглі-Гірея, і потім вона неодноразово ставала ареною татарських набігів. Територію цю на кінець XIV ст. захопило Велике князівство Литовське, проте на півдні його володіння значно скоротила агресія Кримського ханства. Всі міста, що згадуються на цій території до кінця XV ст., — Прилука на Удаї, Глинськ на Сулі, Сніпород на Сніпороді біля впадіння її в Сулу і Кременчук, — що Вітовт заснував для оборони Лівобережного Подніпров'я, було зруйновано під час навали Менглі-Гірея.

Спустошення було таким повним, що аж до середини XVI ст. про населені пункти півдня Лівобережжя є лише уривчасті відомості. Більшість же населених пунктів Полтавщини ведуть свій початок з кінця XVI ст. До цього залишки вцілілого населення тримались під захистом Черкаського і Канівського замків. Населення вело напівкочовий спосіб життя, взимку ховаючись у замках, а в інший час промишляючи в “уходах” — замкових, монастирських, землянських, боярських — і ховаючись знов у замках у разі небезпеки з півдня. Колонізація ж цієї території пов'язана з різними факторами, викликаними насамперед розвитком феодалізму в Речі Посполитій. Ріст магнатського землеволодіння на українських землях, наділення землею українських, що поспішили покатоличитися, і власне польських феодалів, розвиток європейської торгівлі, в яку втягувалася держава, ріст феодаль-

ного гноблення з кінця XVI ст. сприяли козацькій колонізації півдня Лівобережжя, появи вже не одиничних, а сотень населених пунктів як у першій, так і особливо в другій чверті XVII ст. Зіткнення інтересів феодалів, що прагнули одержати максимум прибутку і з усією енергією насаджували феодальну експлуатацію, і козацтва, яке освоювало ці території, — найволелюбнішою частини населення, що вже раз позбавилося експлуатації, переселившись на околиці держави, і зі зброєю в руках захищало ці землі від татарських набігів, і спричинило тут виникнення Визвольної війни.

Таким чином, і на півночі, і на півдні Лівобережжя умови розвитку продуктивних сил були досить складними, проте на півночі регіону вони були протягом XVI ст. сприятливішими в складі Московської держави, ніж у південнобережних уходах, що піддавалися татарським набігам. Загарбання Чернігівщини Річчю Посполитою хоч і посилювало феодальну експлуатацію, погіршивши її національною та релігійною, але не супроводжувалося особливими руйнуваннями і не підірвало продуктивні сили регіону. В результаті на півночі і політичні, й соціально-економічні умови розвитку продуктивних сил були в цілому сприятливіші, ніж на півдні.

Хоча значна частина Чернігово-Сіверщини на початку XVI ст. увійшла до складу Московської держави, частина її залишилася в складі Великого князівства Литовського. Кордон проходив на південь від Десни і Сейма, їхні течії належали до Московської держави, а течія Остра і течія Дніпра північніше Остра — до Київського воєводства, і в 1569 році разом з рештою задніпров'я вони відійшли до Корони. Протягом усього XVI ст. територія освоювалася шляхом ухощництва, тільки на північному заході, над Дніпром, на північ від гирла Десни, жевріло постійне життя. Навколо Остерського і Любецького замків діяли озброєні групи бояр, зобов'язаних служити при замках¹⁹. Сам дніпровський берег був зайнятий монастирськими і митрополитськими землями, а простори між Остром і Трубежем — різними приватними володіннями. Проте всі ці землі розроблялися в основному уходами.

Свідчень про стан заселеності Лівобережжя збереглося небагато. Проте відразу після навали Менглі-Гірея відродилося життя в Чернігові, ожили Любеч і Новгород-Сіверський, Ічня, Тростянець, Короп, Мена, Стольне, Ніжин, Носівка, Прилуки, Сосниця, Срібне, Седнів, Басань, Борзна, Варва²⁰. Поза містами значну частину XVI ст. розвивалося ухощництво.

Про цю форму господарювання написано дуже мало і значення цього етапу розвитку феодальної економіки по суті ще не оцінене. Напев-

не, хоч уходництво тією чи іншою мірою існувало ще в давнину, в умовах XVI — початку XVII ст. його роль була значно важливішою, ніж просто забезпечення натурального господарства прикордонних сторін Московської держави, монастирського господарювання, литовських, а потім і польських замків. Феодалізм у Московській державі та Речі Посполитій XVI ст. посилено розвивався не тільки в глибину, а й у ширину. XVI ст. для Речі Посполитої — час втягування її в прибалтійську торгівлю, у прибалтійський ринок²¹. В умовах численних татарських набігів, особливо спустошення Менглі-Гірея, такий вид господарювання був, мабуть, єдино можливим. Широке ж поширення по всьому Лівобережжю уходництва пояснювалося, очевидно, існуванням широкого ринку збуту в центральні райони Московської держави, а також у Річ Посполиту і через неї — в країни Європи і Сходу. Вже наприкінці XVI ст. через Лівобережжя йшов торговельний шлях з Москви через Чернігів — Остер і через Борзну — Ніжин на Київ, а далі — на Кам'янець і в країни Сходу та у Львів, Луцьк і на Захід.

Саме тому уходи і поширювалися по всьому Лівобережжю. На півночі вони розташовувалися в монастирських володіннях на озерах, Поліссі, в західних володіннях — по Остру і Трубежу, Сулі і Десні, Пслу²². В околицях Чернігова розташовувалися бортні землі, боброві гони, тваринні, рибні лови. Такі самі уходи були і в околицях Путивля. Крім того, тут ловили птахів. Далі на південь і північний схід простягалися уходи канівського і черкаського замків²³. Стан цих уходів висвітлив із залученням документальних джерел Л. В. Падалка²⁴, він же склав карту цих уходів: по річках Нижній Сулі, Оржиці, Сніпороду, Удаю, Сулиці, Палу, Ворсклі. Про діяльність цих уходів збереглися важливі документи — люстрації Черкаського і Канівського замків 1552 року.

За свідченням цих джерел на уходних землях займалися рибальством і мисливством, бджолиним промислом (бортництвом), ловили бобрів. Розташовувалися уходи виключно по ріках, оскільки уходництво було певною мірою формою землеволодіння для місцевого населення і формою землекористування для населення прийдешнього.

За юридичною ознакою уходи розділялися на замкові, тобто державні, що були у віданні староств; церковні і монастирські, що повністю перебували в руках церкви; земські, тобто власність шляхти, а також бояр і міщан — верств повноправних щодо прав особистих і майнових, але менш привілейованих; уходи отчичів, тобто спадкові володіння різних відсутніх осіб, якими тимчасово відали староства.

Уходи першої та останньої груп, якими відав староста, звичайно здавалися в річну оренду за плату грошима чи натурою не обов'язково місцевим жителям, але часто прийдшим. Так, канівськими і черкаськими уходами користувалися міщани Мозиря, Чернобиля, Петрикова, Могилева та ін. Платня за використання була високою: вони, як відзначає люстрація Київського замку 1616 року, “половинникали”, тобто платили за користування феодалом половину здобутих продуктів.²⁵ Проте не всюди умови уходництва були такими важкими. Так, з середини XVI ст. розвиваються уходи Черкаського замку. Тут мисливці повинні були від “товариства” давати старості 30 рибин, двох бобрів. Після повернення з уходів на користь староства кожне “товариство” повинно було віддати певну кількість вівса, круп, солоду чи замість цього — грошима і медом, а також восьму частину від риби, сала, м'яса і “30 усього”. З бобрових гонів повинні були віддавати сьомого бобра, а решту бобрів продавати лише старості.²⁶

Значення уходництва для подальшого розвитку продуктивних сил дуже велике: значною мірою воно підготувало ту козацьку колонізацію, яка забезпечила заселення цього краю в першій половині XVII ст., і, крім того, сприяла зміцненню обороноздатності міст від татарських набігів, забезпечила їхнє існування під час московсько-литовських, а пізніше московсько-польських міжусобиць. Продукти уходництва становили значну частину торгівлі українських земель, інкорпорованих Річчю Посполитою. Сучасники відзначали, що риба з Подніпров'я йшла в міста Білорусі, на Волинь²⁷ та в інші регіони. Крім риби, уходи постачали мед, віск, боброві шкури. За все це лівобережні міста одержували товари, котрі тут ще не вироблялися.

Кінець XVI ст. приніс значні зміни в заселеності і розвитку продуктивних сил регіону. Козаки з уходників стають постійними поселенцями. Весь південь Лівобережжя стає регіоном активної козацької колонізації.

На карті Г.-Л.Боплана як міста позначені, крім Любеча, Чернігова, Остра, ще й Сосниця, Батурина, Ніжин, Борзна, Путивль, Дівиця, Бобровиця, Бровари, Світильня, Басань, Ічня, Березань, Баришів, Переяслав, Комишня, Лубни, Лукомль, Ірклеїв, Оршиця, Хорол, Кропивна, Єремєївка, Голтва, Варва, Городня, Бузи, Козелець, Бориспіль, Яготин і ряд інших.

Одним з найважливіших центрів колонізації стає Переяслав. До складу староства в 1616 році входили містечка: Яготин, Яблонков, Биков, Ільмязов (Гельмязов). Населення їх складало в Переяславі 300 домів “слухняних” козаків, Яготини — 100, Гельмязові — 140, Яблонкові — 80,

Бикові — 55. Крім 440 “слухняних” козацьких домів у Переяславському старостві було ще 180 “свавільних” — тих, що осіли самостійно і не підкорялися владі Речі Посполитої.

Черкаське староство в 1616 році складало міста Піщане, Золотоноша, Домонтов і слободи Ірклєй (пізніше Ірклєїв), Кропивна, Олтва (Голтва). Новоосілі слободи слухняних козаків звільнялися на 20 років від усіх повинностей, крім оренди від корчей і млинів. Крім козацької, був і певний рівень так званої “шляхетської” колонізації: будівництво міст і замків феодалами, що одержали на Лівобережжі землі. Таким чином, знову було збудовано замки в Полтаві, Лубнах та інших містах. Ця колонізація, що збіглася з часом формування на польських землях Речі Посполитої та інкорпорованих нею землях Центральної України великих магнатських латифундій, спричинила виникнення на Лівобережжі феодалних володінь, насамперед відомої “Вишневецьчини”, до якої на початок 1648 року входило 48 тільки укріплених населених пунктів.

Початок цим володінням поклали Київське і Черкаське староства.²⁸ За Інвентарем 1647 року в поселеннях Вишневецьчини числилося 34 822 господарства підданих.

Про рівень розвитку продуктивних сил свідчить дуже цікавий документ — “Тарифа подимної податі Київського воєводства 1631 року”, що дає унікальні відомості про ступінь розвитку в містах ремесел і промислів. У цьому документі названо 11 промислових і ремісничих професій: мірошники, різники, кравці, шевці, шкіряники, ковалі, слюсарі, рибалки, огородники (будівельники огорож), музики, ухадники. Ремісників зареєстровано також у ряді сіл. Так, наприклад, в с. Брагіно працював 1 мірошник, 6 кравців, 2 різники на 15 будинків осілого населення.²⁹

Крім того, мірошників зареєстровано у Варві, Куреньках, Золотоноші, Лубнах, Луком’ї, Хоролі, Слятині. Ковалів вказано в Лубнах, Луком’ї, Слешині, Хоролі, слюсаря — в Барішівці. Рибалок укладачі “Тарифи” зареєстрували в Лубнах — 4, Луком’ї — 3, Хоролі — 1. Шкіряника вказано 1 — в Борисполі.

Представники ремісничих професій сплачували різні податі. “Млинові кола” обкладалися податтю 6 зл., “весняки”, тобто млини, що діяли тільки під час весняної повені, — 2 зл. 12 гр., вітряки — по 3 зл. Розмір чинша ремісників коливався в межах 3—6 зл.

Безумовно, до “Тарифи” потрапили далеко не всі ремісники, а лише ті, хто вже обрав ремесло своєю основною спеціальністю і міг сплачувати такий високий чинш. Решта займалася ремеслом лише на додаток до сільського господарства і в документи не потрапила. Проте “Тари-

фа” свідчить про основні види ремесел, розвинені на Лівобережжі.

Єдиним видом промислів, що гарантував майже постійний заробіток, був млинарський. Млини вже на той час були підприємствами з досить різними функціями. Крім помелу зерна на борошно, на них робили крупу, валяли повсть, пиляли ліс, а пізніше виготовляли папір. Така різноманітність функцій млинів, наявність на Лівобережжі великої кількості рік давали можливість будувати водяні млини, а вітряний клімат — вітряки. Тому в усіх містах Вишневецьчини вже наприкінці 30-х років XVII ст. була велика кількість млинів, а у великих містах (Лубни, Пирятин, Прилуки, Монастирище, Лохвиця) — по 30—40 млинових коліс³⁰. Така велика кількість млинових коліс є ще одним свідченням зростання населення міст.

Районами, де в найважчі часи майже не припинялося життя, були околиці Остра. Із встановленням литовського панування вже наприкінці XVI ст. с. Рожни, Крехаїв, Світільников і землі між Десною, Остром та Удаєм було пожалувано різним феодалам. В середині XV — на початку XVI ст. розвивається монастирське і церковне землеволодіння. На початок XVI ст. тут відомі вже населені пункти Остер, Чернин, Боденьки, Виплозов, Рожни, Світільник, Крехів і Летки, Глібов, Соронішчи, Ошитки, Новосілки на Дніпрі, Тарасовичи, Сваром’є, Погреби, Слободка, Дубешня, Черник.

Замок в Острі було збудовано в 1538 році. Збереглася його люстрація 1552 року. Як найважливіша споруда на замку згадується “шпихлер на ховане порохів”, а найважливіший серед міщан — пушкар. Ще серед ремісничих спеціальностей згадуються швець і кушнір. Була при замку і корчма, прибуток від якої за мед, пиво, горілку йшов старості. Міщани займалися ухадництвом — ходили на лови, ловили рибу. В передмісті Остра жили пастух і 2 кушніри³¹.

На час наступної люстрації, що дійшла до нас, — 1616 року в Острі з’явилися 4 млини на 12 каменів, якими селяни і міщани користувалися за “третю міру”, що надходила на замок, а серед підданих з’явилися “купчики”.

У 1628 році, під час чергової люстрації, в Острі було 20 сімей шляхти, 35 — путних бояр, 236 — міщан. Крім замку, збудованого вже на новому місці, під охороною замку було вже і місто. Основною повинністю шляхти і бояр були повинності по охороні замку, міста. Міщани ж повинні були насамперед вали, башти, частоколи біля міста і замку підтримувати в порядку, а також слідкувати за греблями, мостами, млинами, привозити дерево на ремонт цих споруд. Усі мешканці міста повинні були мати зброю. Всі

городяни повинні були, зокрема бояри, лишки продуктів продавати на міському ринку.

Далі оподаткування здійснювалося в залежності від майнового стану міщан. Так, усі купці, що торгували, платили по 1 зл., ремісники — по 0.5 зл., а ті, хто не мав землі і не займався ремеслом, — 6 зл. Кожний боярин і міщанин повинен був мати в своїй коморі живність, борошно, волокно та інші необхідні продукти.

Ніхто, крім старости, не мав права на виробництво горілки, пива, меду. Крім сіна і чиншу, як результату ухорощування (так було в 1552 році), в 1628 році старостою вже одержувало жито, пшеницю, ячмінь, курей, яйця, гусей, ялових корів, кабанів, баранів тощо. Все це свідчить про розвиток господарства в старостві. Купці, котрі мали судна, платили по 2 зл., купці без суден — по 1 зл.³²

З 1552 до 1626 року змінився склад міських поселень в Остерському старостві. Люстрація 1616 року називає містечко Бобровицю, а 1636 року — ще й Дубровицю. Названо також 11 слобід, які, по закінченні 20-річного терміну, повинні були стати містечками. Не всі з них досягли такого рівня. Проте процес розвитку міських поселень йшов досить активно.

Ріст міст по всьому Лівобережжю природно супроводжувався розвитком ремесла, що сприяло поширенню на Лівобережжі цехового устрою. Питання про роль цехів в розвитку ремесла є одним з найскладніших у висвітленні феодальної економіки, проте на етапі розвитку ремесла по висхідній ця форма організації ремесла, напевне, відіграла позитивну роль у захисті інтересів ремісників і зростанні продуктивних сил. У другій чверті XVII ст. на Лівобережжі цехи з'являються в багатьох містах³³. Так, у 1637 році в Прилуках діяли ковальський, шевський і шкіряний цехи; в Переяславі було затверджено цеховий статут "До утримання доброго порядку цехів кушнірського, кравецького, шевського, ковальського, різницького, колодницького і калачницького"³⁴.

Ще з 1625 року в Ніжині діяли ковальський, шкіряний, ткацький, гончарний, шевський, кравецький, калачницький, різницький і навіть музичний цехи³⁵.

Серед документів, що збереглися, — найперша для Лівобережної України книга Ніжинського ковальського цеху, якою спочатку користувався і ткацький цех. У 1634 році в ковальському цеху числилося 39 майстрів, а в ткацькому — 15. Серед майстрів ковальського цеху були ковалі, слюсарі, замкар, котляр, шабельник, золотарі, часовий майстер, а також столярі і римарі³⁶, котрих було замало для організації загонового цеху, і тому вони об'єдналися з ковальським.

Є відомості про існування шевського цеху в Баришеві, а також про наявність там кравця і слюсаря³⁷.

Найважливішим явищем життя лівобережних міст другої чверті XVII ст. було поширення тут магдебурзького права. Крім Чернігова, його одержують Стародуб, Борзна, Ніжин, Прилуки, Переяслав, Лубни. Поширення магдебурзького права супроводжувалося встановленням ярмарків і торгів, що сприяло дальшому розвитку ремесел і промислів.³⁸

Так, у привілеї м. Ніжина, що надавало йому магдебурзьке право, ніжинські купці, шинкарі, ремісники та інші городяни, зокрема і козаки, звільнювалися від юрисдикції міського управління Ніжина,³⁹ що давало можливість, хоч і в строки, визначені королівським привілеєм, розвивати торгівлю в самому місті й торговельні зв'язки з іншими регіонами.

На середину XVII ст. ярмарки на Лівобережжі проходили в Новгород-Сіверському, Любечі, Чернігові, Мені, Коропі, Глухові, Олишевці, Борщі, Острі, Ніжині, Ромнах, Баришеві, Борисполі, Гадячі, Переяславі, Миргороді, Золотоноші, Полтаві та Мишенях. Усі регіони Лівобережжя були зв'язані торговельними шляхами з Києвом, а через нього — з іншими регіонами України і країнами Європи. Через Новгород-Сіверський, Глухів і Суми йшли торговельні шляхи в Московську державу.

Застосування картографічного методу для вивчення ремесел і промислів дозволяє зробити висновок про досить високий рівень розвитку ремесла і промислів у містах Лівобережжя. Найбільшими центрами ремесла були Чернігів, Холми, Батурич, Конотоп, Ніжин, Козелець, Золотоноша, Лохвиця, Сенча, Миргород, Кобеляки.

Крім повсюдного поширення млинарського, винокурного і пивоварного промислів, найпоширенішими були такі галузі як видобуток і обробка заліза, шкіряний промисел, ткацтво, обробка дерева, сукнарство, різницький промисел, випікання хліба. З'являється вже виробництво скла, гончарство, ювелірне ремесло. Спеціалізація ремесла і, відповідно, кількість ремісничих спеціальностей у містах Лівобережжя значно менше розвинуті, ніж на Західній і навіть Центральній Україні, що пояснюється порівняно пізньою заселеністю, в основному з другої половини XVI ст., і можливістю за активного розвитку торговельних зв'язків одержувати необхідні товари з економічно розвинутих районів України.

Проте досягнутий у містах рівень розвитку ремесла призводив до поглиблення диференціації міського населення. Росте кількість міської бідноти. Так, у Богуславі в 1631 році поряд з 65

більш-менш заможними дворами міщан числилося 49 “вбогих халуп”, у Миргороді на 52 заможні господарства припадало 60 убогих комірників. Значна частина цих “убогих” перебувала в залежності від багатих міщан або шляхти.⁴⁰ В результаті тут зростали суперечності, з одного боку між феодалами — власниками приватних міст та українським населенням, з іншого боку — між патриціатом і голотою всередині самих міст, що призводило до створення передумов широкої участі міського населення Лівобережжя у Визвольній війні українського народу 1648—1654 років.

Питання про швидкий розвиток міст Лівобережжя, передумови цього феномена є однією з найважливіших методологічних проблем соціально-економічної історії України. Польська великодержавна історіографія розцінює швидкий ріст міст Лівобережжя як результат “цивілізаторської” політики польської шляхти в Україні. Насправді, виникнення міст на Лівобережжі стало можливим в результаті насамперед козацької колонізації, що особливо розвивалася після встановлення кріпацтва на Україні наприкінці XVI ст. і дальшого посилення кріпосного гніту в першій чверті XVII ст. Серед втікачів з центральних регіонів України були й ремісники, що зробило можливою швидку появу ремесла. Проте, як вже зазначалося, ступінь спеціалізації ремесла залишався досить низьким. Це свідчило про те, що засновані магнатами міста призналися насамперед для полегшення збуту продуктів фільваркового господарства магнатів, чиншевого оподаткування ремісників і прибутків від ярмарків; з іншого боку, турбота магнатів про ріст міст була викликана необхідністю мати збірні пункти для захисту від татарських набігів і частих у цих землях польсько-московських наїздів. Усе будівництво і підтримання в порядку замкових споруд важким тягарем падало на плечі городян.

Цікавою закономірністю росту міст Лівобережжя, як відзначив ще К. Г. Гуслистий, було те, що росли переважно дрібні міста, де була достатня кількість ще не закріпленого, “неслухняного” козацького населення, яке могло створити ринок збуту для продуктів ремесла.⁴¹

Таким чином, ремесло в містах Лівобережжя в першій половині XVII ст. хоча і досягло значного розвитку, забезпечуючи потреби краю, заселеність якого невпинно зростала, проте відставало од рівня розвитку продуктивних сил Західної та Центральної України. Причинами цього була і пізня заселеність регіону, і небезпека татарських набігів, яка ще зберігалася, і тяжкий феодальний гніт.

Про сільські промисли Лівобережжя документальних відомостей збереглося дуже мало. В основному це були галузі, насамперед пов’язані з продуктами старого ухадництва — бортництва, рибальства, мисливства. Поступово ріст заселеності привів до поширення млинів, повсюдній появі корчем, прибуток від яких надходив до скарбниці власника і тому скрупульозно зафіксований у документах. Що ж стосується основної маси нових сіл, то оскільки, як нові поселення, вони в основному були звільнені на 20 років від податей, то і джерел про розвиток у них промислів по суті немає. Проте по закінченню цих 20 років волі села обкладалися насамперед чиншем — грошовим податком і обов’язковими поставками сала в міста і замки, а також натуральною рентою від бортництва, бобровництва. Так, люстрація Остерського староства 1552 року свідчить, що мешканці с. Виползова, Євминки, Крехова, Боденек, Жукина, Черчика, Димерки, Світільників, Літок, Рожнева і Літочек повинні були давати на замок чиншу по 2 копи грошей (копа — 60 грошей) і поставляти сіно. На час Люстрації 1616 року села було в основному віддано в оренду, повинності залишалися тих самих видів, але виріс грошовий чинш.⁴² Люстрація 1622 року свідчить, що орендна плата за корчми, перевози та рибні лови складає 1300 злотих з усього староства. Зростають прибутки старости і за час наступної Люстрації 1633 року — до 5 тис. злотих. Проте цей ріст прибутків відбувався за рахунок продажу продуктів сільського господарства, нових видів ремесел і промислів люстрації не фіксують. Рівень розвитку продуктивних сил у цьому регіоні, в умовах нових поселень, ще, мабуть, не досяг рівня відокремлення ремесла в сільській місцевості. Прийшли з центральних районів ремісники осідали переважно в містах, де і купувало необхідні ремісничі товари сільське населення, виробляючи все найнеобхідніше на кожен день у себе в господарстві.

Досить цікавою галуззю сільських промислів усього Лівобережжя, а особливо на півдні, було селітроваріння. Розвиток вогнепальної зброї потребував великих запасів пороху, необхідність оборони численних замків створювала постійну потребу в селітрі на місцях. Селітра, так само як і згодом, була вигідним товаром для продажу. Саме селітряні промисли, як правило, уряд Речі Посполитої оголошує державною власністю. Регіонами виробництва селітри стають околиці Бережан, Переяслава, Чернігова.

У 1621 році король Сигізмунд III призначив управителем селітряних варниць шляхтича Обалковського і надав йому всі повноваження по виробництву селітри в усій Київській землі,

по всій Україні і в диких полях Білгородських, Очаківських, Путивльських, біля Мурівських татарських шляхів і біля річок Псел, Ворскла.⁴³ На Лівобережній Україні селітряні промисли прагнули захопити Вишневецькі, і хоч у Варшаві вже у 1622 році розбиралася справа про захоплення ними селітряних варниць, як правило, лівобережні магнати всупереч державній монополії організовували свої підприємства.⁴⁴ Варниці на Лівобережжі знаходилися по ріках Хоролу, Пслу, Орелі, Мерчику, Оржиці, Голтві і Сулі. Хоча суд зобов'язав Вишневецького повернути захоплені “селітри”, він їх повернув лише частково, а значну частину залишив собі і потім ще захопив ряд земель по річках Оржиця і Хорол, урочище Клим'ятичі і навіть заснував містечко Жовнин. Надалі, відчувши свою безкарність, він захопив ще більшу територію і заснував значну кількість селітроварень.⁴⁵

Про організацію праці на цих варницях відомо небагато. В основному на них використовувалася праця залежних селян, але досить часто і вільнонаймана праця, ринок якої за наявності чималої кількості козацького населення був на Лівобережжі досить значним. На думку Н. М. Стриженця, в залежності від розмірів одна варниця потребувала праці від 10 до 30-ти осіб. На кінець першої половини XVII ст. намічається тенденція до збільшення використання найманої праці. В переважній кількості селітряні варниці були невеликими і являли собою просту кооперацію, що надалі розвивалася способом мануфактури.

Ще одним досить поширеним видом сільських промислів було виробництво поташу. На Лівобережжі його виробляли повсюдно в лісах Півночі. За даними Н. М. Стриженця, на Україні було в першій половині XVII ст. близько 140 поташних буд, але, на нашу думку, цю кількість значно занижено, оскільки цей автор лише вряди-годи використовує дані по Лівобережжю, бо вони є досить розрізненими.

В історичній літературі дуже часто вказується не конкретне місце розташування поташних буд, а регіони, де вони розташовувалися. Так, у Гадяцькій волості в 1643—1647 роках було 4 буди, поташ з Миргородського повіту вивозився на Балтійське узбережжя.⁴⁶ Зіставлення даних різних документальних джерел, наведених для складання карти економічного розвитку України в XVI — першій половині XVII ст., спонукало локалізувати 15 поташних буд на півночі Лівобережжя: в околицях Холмов, Сосниці, Білоуса, Люб'яча, Мени, Глухова, Горохового, Смольного, Борзни, Конотопа, Остра, Носовки, Кобижчи, Лехновки.⁴⁷ С. Т. Струмилін дослідив також підприємства на кордоні зі Слобо-

жанщиною по річках Мерлу, Можі, Коломаку та ін.⁴⁸

Розміри буд були досить різноманітні: від кількох осіб до кількох десятків, іноді понад сотню. Як правило, власники здавали їх в оренду. Сам процес виробництва поташу вимагав поділу праці. Звичайно на допоміжних роботах використовувалася праця кріпаків, а операції, що потребували кваліфікації та відповідальнішого ставлення, виконували вільнонаймані робітники. Таке сполучення кріпацької та вільнонайманої праці характерне для території всієї України. На Лівобережжі за наявності значної маси ще не повністю покріпаченого населення тим більше створювалися умови для використання найманої праці.

Цілком можливо, на думку Н. М. Стриженця, що деякі підприємства поташного виробництва вже організовувалися за мануфактурним принципом. Таким чином, у поташному виробництві вже напередодні Визвольної війни 1648—1654 років з'являлися паростки буржуазних відносин, які будуть активніше розвиватися наприкінці XVII і у XVIII ст.

Про решту видів сільських ремесел і промислів Лівобережжя відомо мало, проте на кінець першої половини XVII ст. відомі окремі скляні (в Гадяцькій волості) та залізні гуті (в околицях Новгород-Сіверського, Стародуба), гамарні.

Соціальний стан ремісників був досить різним на ранніх етапах розвитку, в період ухорництва поширенішим був натуральний чинш.⁴⁹ У найрозвинутіших регіонах у середині XVII ст. при наявності ринків збуту вони, як правило, виплачували чинш, іноді досить великий (до 5 талерів на території Вишневецьчини). Рівень розвитку продуктивних сил ремесла, ступінь розвитку феодальних відносин досить чітко позначалися на стані ремісників.

Протягом XVI — першої половини XVII ст. розвиток продуктивних сил Лівобережжя, політична доля якого була завжди складною, пройшов три етапи. Першим був етап з початку 70—80-х років XVI ст., коли майже по всьому регіону життя жевріло в замках, а решта угідь розроблялася уходами. З кінця XVI до початку 80-х років XVII ст. відбувається освоєння півдня Лівобережжя двома напрямками: шляхетське і козацьке. Збільшується кількість оборонних замків, де і розвивається ремесло. На Чернігово-Сіверщині виділяється 2 регіони: розвинутіший північний захід навколо міст, в основному володіння руських феодалів, і великий регіон монастирського землеволодіння.

На 30-ті роки XVII ст., коли (1618 року) Річ Посполита інкорпорує Чернігово-Сіверщину, вже все Лівобережжя стає регіоном активної

козацької колонізації. Розвиваються не тільки міські, а й сільські промисли. Хоча розвиток ремесла, його спеціалізація і не досягають тут такого рівня, як в Галичині та інших регіонах, проте цей рівень виявився достатнім, з одного боку,

для прояву глибоких класових і національних протиріч, що призвели до Визвольної війни 1648—1654 років, а з іншого — для створення матеріальних передумов економічного піднесення Лівобережжя часів Гетьманщини.

Примітки

- ¹ Кістяківський В. В. Нарис географії УРСР. Вид. 8.— К., 1925.— С. 110.
- ² Бакай Н. К истории колонизации Левобережья в XV—XVI вв.— Х., 1892.— С. 4.
- ³ Кістяківський В. В. Нарис географії УРСР.— С. 110.
- ⁴ Бакай Н. К истории колонизации Левобережья...— С. 4.
- ⁵ G. L. de Veuplan. Typus generalis Ukrainae five palatinatum Polonia Kiovensis et Braclaviensis. Описание Малороссийской губернии. ЦГВИА. Ф. ВУА. № 13341.
- ⁶ Бакай Н. К истории колонизации Левобережья...— С. 5.
- ⁷ Грушевський М. Чернігів і Сіверщина в Українській історії // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 104.
- ⁸ Кістяківський В. В. Нарис географії УРСР.— С. 110.
- ⁹ Там само.— С. 112.
- ¹⁰ Daniłowicz Litopisiec Litwy i Kronika Ruska.— Wilno, 1827.— S. 980.
- ¹¹ АЗР. Т. 1. № 108. Daniłowicz. Litopisiec Litwy i Kronika Ruska.— Wilno, 1827.— S. 280—282.
- ¹² Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 292.
- ¹³ Филарет. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Ч. VII.— С. 35.
- ¹⁴ Бакай Н. К истории колонизации Левобережья...— С. 11.
- ¹⁵ Там само.— С. 17.
- ¹⁶ Słownik geograficzny, f. 1.— S. 893; f. VII.— S. 225.
- ¹⁷ Volumina legum, f. III.— S. 422, № 23.
- ¹⁸ Słownik geograficzny, f. XI.— S. 247.
- ¹⁹ Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. VI. Життя економічне, культурне, національне XIV—XVII віків.— Київ-Львів, 1907.— С. 283.
- ²⁰ Там само.— С. 284.
- ²¹ Гуслистий К. Нариси з історії України.— Вип. 2. Україна під Литовським пануванням і захоплення її Польщею (з XIV ст. по 1569 р.).— К.: Вид-во АН УРСР.— С. 130.
- ²² Грушевський М. С. Історія України-Руси.— Т. VI.— С. VI, с. 274.
- ²³ Грушевський М. Студії з економічної історії України.— К., 1917.— С. 14, 86.
- ²⁴ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— Полтава, 1914.— С. 48.
- ²⁵ АЮЗР. Ч. VII. Т. 1.— С. 85.
- ²⁶ Там само.— С. 102.
- ²⁷ Верзилов Л. Очерки торговли Южной Руси с 1480 до 1569 г.— Чернигов, 1898.— С. 58.
- ²⁸ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— С. 62—63.
- ²⁹ Там само.— С. 86.
- ³⁰ Грушевський М. Історія України-Руси.— Т. VIII. Ч. II.— Київ-Відень, 1922.— С. 48—49.
- ³¹ Александрович М. Н. Остерский уезд.— Вип. 1. Историческое описание.— К., 1881.— С. 10, 12—13.
- ³² Люстрация Остерского староства 1628. 9 ноября // Александрович М. Н. Остерский уезд.— Вип. 1. Ч. 1.— К., 1881.— С. 83—101.
- ³³ Гуслистий К. Нариси з історії України.— Вип. 3.— К., 1941.— С. 89—90.
- ³⁴ Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца.— Т. XV.— Вип. 4.— С. 208.
- ³⁵ Єршов А. Ніжинські цехи в першій половині XVII ст. // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 315.
- ³⁶ Там само.— С. 318.
- ³⁷ АЮЗР. Ч. VII. Т. 1.— С. 365.
- ³⁸ Багалея Д. И. Магдебургское право в Левобережной Малороссии // Журнал Министерства народного просвещения.— 1892.— № 3.— С. 5.
- ³⁹ Петровський М. Надання м. Ніжину магдебургського права // Чернігів і Північне Лівобережжя.— К., 1928.— С. 301—314.
- ⁴⁰ Гуслистий К. Нариси з історії України.— Вип. 3.— К., 1941.— С. 90.
- ⁴¹ Там само.— С. 88.
- ⁴² Александрович М. Н. Остерский уезд.— Вип. 2. Ч. 1.— С. 35—37.
- ⁴³ Жерела до історії України-Руси.— Т. VII.— С. 212—243.
- ⁴⁴ Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.— К., 1963.— С. 78.
- ⁴⁵ Падалка Л. В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение.— С. 72.
- ⁴⁶ Грушевський М. Студії з економічної історії України.— С. 86, 88.
- ⁴⁷ ЦГИА УССР в Киеве.
- ⁴⁸ Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР.— Т. 1.— М., 1954.— С. 48, 49, 61, 79 и др.
- ⁴⁹ Леонтович Ф. Крестьяне Юго-Западной России по Литовскому праву XV и XVI ст.— Киев, 1863.— С. 74—75.